

BIBLIOTEKA

870.09

K 14

Ismail Kadare

Eskili

ky humbës i madh

Figurën e Eskilit nuk mund ta errësojë askush, dhe ti referohesh asaj do të thotë të nderosh gje-niun universal në pikën e tij më të lartë... Ky nderim është shumë prekës; ai i jep mundësi shkrim-tarit të mos merret me krijues të rëndomtë.

Ajo që i intereson Kadaresë, në radhë të parë është madhështia njerëzore e Eskilit, dhe kjo madhë-shti është e pandashme nga thelbi i tragjedisë.

...Sa më shumë të thellohesh në leximin e kë-saj eseje, aq më tepër e ndien se kuptimi i his-torisë për Ismail Kadarenë është një virtut tonik, i pashmangshëm, shkatërrues dhe i nevojshëm.

ALAIN BOSQUET

(*"Magazine Littéraire"*, prill 1988)

Përmes shkrimeve të Eskilit, themeluesit të tra-gjedisë antike, Ismail Kadareja rizbulon historinë e popuive të Ballkanit, e popullit të tij, të mbushur me lirinë e humbur dhe të rifituar.

DOMINIQUE FILY

(*"La cité nouvelle"*, prill 1988)

Me «Eskilin, ky humbës i madh», Kadareja shkon më larg. Në këtë ese madhështore për artin e të shkruarit, që është një meditim i thellë në marrëdhë-niet e letërsisë me pushtetin, ai hedh një urë mi-dis tragjedisë greke dhe romanit modern, midis fa-tit të një poeti, që princët e shikonin me dyshim, dhe atij të një romancierit të cilit burokratët i tre-mben.

...Atëherë, çdo art paska një fund? Çdo artist de-tyrimisht është një humbës? Jo, përgjigjet romancie-ri shqiptar. Dhe Eskili e dëshmon këtë sepse, me-gjithë mërgimin që i imponojnë sundimtarët e Athi-nës, megjithë vdekjen e tij të vetmuar në Siçili, Greqia dhe vepra e Eskilit janë të pandashme për njerëzimin.

JACQUES ATTALI

(*"Le monde"*, 20 maj 1988)

8750P

K14

ISMAIL KADARE

ESKILI

KY HUMBËS I MADH

2

SHTËPIA BOTUESE "8 NËNTORI"

8750P

REDAKTOR:
PIRO MISHA

PIKTOR:
ARBAN KARAKASHI

RECENSUES:
TEFIK ÇAUSHI
SHABAN MURATI

Kur në një ditë tetori, në një nga ato ditë të tetorit që duket se janë krijuar enkas për të riletuar diçka të rrallë, nga rafti i bibliotekës tërheq një libër të Eskilit, ti e kupton menjëherë nëse e ke gjetur ose jo ditën e përshtatshme për këtë gjë. Sepse Eskili është nga ata krijues që nuk i shkon secilës ditë. Ai kërkon një disponim të veçantë. Dhe kjo për arsyen e thjeshtë se ti e njeh atë qysh nga rinia e hershme, e ke bërë në shkollë, ke degjuar për të në emisionet e kulturës në TV etj., shkurt, nuk ke asnjë kureshtje për të, kështu që leximi i tij ose, më saktë, riletimi i tij përbën vetvetiu një «akt të zgjedhur».

Në të vërtetë, fjalët «lexim» ose «riletim» në këtë rast ngjajnë të pasakta. Shfletimi i librit të tij më tepër se lexim është një meditim, madje gjatë kohës së leximit do të ishte e natyrshme që më shumë se i hapur libri të qëndronte i mbyllur.

Por dihet se për një gjë të tillë duhet një gjendje e veçantë shpirtërore, e cila nuk krijohet kollaj dhe në çdo kohë. Dhe në qoftë se ti e kupton se dita nuk është e përshtatshme, atëherë është mirë ta vësh përsëri në raft librin dhe të presësh një ditë tjetër.

Eskili, ky humbës i madh

Këto janë disa shënime për Eskilin të hedhura në kohë të ndryshme. Prej interesit që zgjojnë, mund të gjykohet se sa të përshtatshme ose jo kanë qenë ditët kur ato janë shkruar.

1

Është e natyrshme dëshira për të ditur se si punon një shkrimtar, ç'zakone, ç'orare, ç'studio ka. Për shkrimtarët antikë, kur jo vetëm këto, por krejt jetën e tyre e ka mbuluar harresa, kjo dëshirë kthehet në një ëndërr torturuese. Gjithçka ngjan e largët, e pagënë.

Megjithatë, ishte një dorë që i shkroi tragjeditë e pavdekshme. Një dorë që mbajti një mjet gjurmëlënës, i cili shkronjë pas shkronje e radhë pas radhe i endi ato. Ishte një shtëpi, një dhomë ku ato lindën së pari.

Si ishte dhoma e punës e Eskilit? Ne s'dimë asgjë, por ne dimë kryesoren: që ajo ishte pa libra.

Ai ishte «ati i tragjedisë», siç është quajtur dikur, dhe një nga etërit e letërsisë së botës. Dhe si i tillë ishte pothuajse i vetëm. Ishte një trishtim i madh apo një mrekulli, ky fat i veçantë? Këtë s'mund ta dijë askush. Shumë gjëra për të s'mund t'i dijë askush. Vetëm merret me mend që duhet

Eskili, ky humbës i madh

të ketë pasur një dhomë pune. Një lloj tryeze, ndoshta, ku rreshtonte pllakat e zeza, mbi të cilat shkruante me një lloj kunji. Në një kënd të dhomës mund të kishte ca pllaka të tjera me ndonjë monolog nga tragjedia e porsaluajtur e Frinikut, ose ca vargje të përkthyer nga «Gilgameshi». Homerin e dinte ndoshta përmendsh. Dhe kjo ishte e gjitha. Të tjerat duhej t'i krijonte ai.

Dritaret duhej t'i mbyllte në stinën e ftohtë. Njëpërmjet letrës së lyer me vaj hynte një ndriçim pakëz i mjegullt, si prej ëndrre, që e bashkonte e njëkohësisht e ndante prej botës.

A ka luajtur ndonjë rol ai ndriçim në ngjyrimin e tragjedive të tij? Si do të ishin ato në qoftë se në vend të letrës së vajit dritaret do të ishin me qelq? Dy mijë vjet më vonë, anglezi Shekspir, që i shkroi tragjeditë e tij nën ndriçimin e qelqit, nuk i bëri ato më të kthjellëta, përkundrazi. Ishte shkas për këtë veriu i zyrtë, apo retë ishin brenda tij?

Shumë pyetje dhe hamendje lindin kur shfleton Eskilin. Prandaj leximi i tij është më i pasur dhe më i vërtetë kur librin e mbyll shpesh.

Si çdo krijuesi, pas ditës së punës, do t'i pëlqente edhe atij të dilte përjashta. Të shkonte ndoshta gjer në teatër, për të biseduar për dramën e ardhshme, ose ndoshta gjer në aeropag, për të zgjidhur ndonjë telash lidhur me shfaqjen e fundit. Apo thjesht për të shëtitur në treg.

Pamja që ai kishte përpara ishte krejt e ndryshme nga ç'e përfytyrojmë ne. Hapësira dukej më e madhe për arsyen e thjeshtë se njerëz kishte më pak. Dhe akoma më pak ishin njerëzit e lirë. Tem-

pujt gjithashtu ishin të paktë, në krahasim me ndërtesat e vogla, të mërzitshme. Por në këtë hapësirë, që do të ngjante e zbrazët për syrin tonë, endeshin ciklonë të mendimit e të fantazisë, që nuk ishin parë kurrë gjër atëherë.

Asnjë dokumentacion, fotografi a identikit nuk i fiksonte ngjarjet që kishin ndodhur një muaj më parë, madje një javë apo një ditë më parë, për të mos përmendur ato më të hershmet. Pre e fantazisë dhe e interpretimit të secilit, disa prej tyre përshëndrroheshin aq shumë, saqë nuk ishin larg kufirit të pamjeve që na jep gjumi.

Njeriu me dukje të zakonshme, me flokët e rënë, sic e japin skulpturat, ishte një nga gjeneratorët që prodhonin valë mendimi e deliri krijues, që do ta përshkonin tej e mbanë për mijëra vjet këtë plahet me emrin Tokë. Por, në atë kohë, sado i ndërgjegjshëm të ishte për shtatin e vet. as ai e askush tjetër nuk mund të parashikonte saktë përmasat e vërteta të tij.

Tragjedia sapo kishte lindur. Ajo ishte ende në kantiër dhe ai edhe arkitekt, edhe murator, edhe i aksidentuar i mundshëm i saj. Ç'të reja letrare mund të dëgjonte në treg ose në vendin ku mblihdeshin aktorët e teatrit? Ndonjë copë të dramës së ardhshme të Frinikut, që më në fund aeronagu e kishte lejuar të shfaqej, ndonjë mendim të Thespsit, pararendësit të tij, por edhe ai i dyshimtë, pënderisa kishte arritur nënërmjet prostitutës X. mikeshë e dikurshme e të ndjerit. Përveç poemave të Homerit, kjo ishte e gjithë tradita — botime, kritika, publicitet. Ah, po, ishte edhe letërsia e huaj.

Kohë më parë, nga një udhëtar i huaj mund të kishte dëgjuar rastësisht tridhjetë vargje të një poeme tepër të lashtë sumero-akadiane për një farë Gilgameshi. Një poemë për tmerrin e vdekjes. Mirëpo vazhdimi i saj ishte vështirë të gjendej. Dhe kjo ishte krejt tradita botërore.

I vetëm duhej të kthehej në dhomën e punës, me fantazmat që bartte me vete. Tragjedia ishte atje, në këmbët e tij, me themele ende të hapura, me projektin e papërfunduar e me skelat dhe pluhurin e ndërtimit.

Ishte trishtim apo gëzim të ishe at i saj? At mijëvjeçar që lëshon në botë një pjellë që nuk ia di fatin ose, më saktë, që je përgjegjës si çdo at për fatin e saj.

Eskilit i ra në pjesë një nga fatet e rralla që mund t'i bjerë njeriut: të fillojë tragjedinë, në atë kuptim të madh që i japim ne sot. Natyrisht, përpara tij kishte pasur të tjerë, që koha i mbuloi me pluhur. Dhe përveç tyre ishte tradita e poezisë gojore greke dhe e popujve të tjerë të Ballkanit. Dhe përveç saj ishin festat dionisiake dhe ceremonitë e dasmave, dhe ceremonitë e përmortshme dhe dhjetëra dukuri të tjera të natyrës e të shoqërisë, prej të cilave drama nuk është veçse një hap larg. Sepse, në fund të fundit, siç thotë C. Miloszi, një dru, me rrënjët e futura nën tokë, si në pus, me trungun e ndërmjetëm dhe kurorën shpërthyesë, një dru, pra, me synimin e vet nga nëntoka drejt qiellit, e ka shkruar më parë se Danteja «Komedinë Hyjnore».